

УДК: 159.923.2:37.011.3-051

orcid.org/0000-0002-7968-0322

orcid.org/0000-0003-4073-4028

doi.org/10.5281/zenodo.400685

О.Г. Солодухова, В.Л. Солодухов
ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний
університет”, м. Слов’янськ

ЗНАЧЕННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» В РОБОТІ МОЛОДОГО ВЧИТЕЛЯ

В роботі аналізуються поняття “Я-концепції”, характеризуються її складові частини. Як і більшість психологів, автори, ототожнюють поняття суб’єктивного відношення до себе з поняттям “самооцінка” і характеризують позитивну Я-концепцію як необхідне особистісне утворення початкуючого вчителя, необхідне для формування “Я-концепції” учнів.

Ключові слова: занижена самооцінка, відношення, установка, позитивна Я-концепція, негативна Я-концепція, складові в Я-концепції, Я-реальне, Я-ідеальне, впевненість у собі, емоційний настрій учнів і вчителя.

О.Г. Солодухова, В.Л. Солодухов

ЗНАЧЕНИЕ «Я-КОНЦЕПЦИИ» В РАБОТЕ МОЛОДОГО УЧИТЕЛЯ

В работе анализируется понятие «Я-концепции», описываются её составные части. Как и большинство психологов, авторы отождествляют понятие субъективного отношения к себе с понятием «самооценка» и характеризуют положительную «Я-концепцию» как необходимое образование начинающего учителя, необходимое для формирования «Я-концепции» учащихся.

Ключевые слова: заниженная самооценка, отношение установка, позитивная «Я-концепция», негативная «Я-концепция», составляющие «Я-концепции», «Я-реальное», «Я-идеальное», уверенность в себе, эмоциональное настроение учеников и учителя.

O. Soloduhova, V. Soloduhov

MEANING OF "I-CONCEPT" IN THE WORKS OF YOUNG TEACHERS

The paper analyzes the concept of "I-concept", characterized by its components. Like most psychologists, authors equate the notion of subjective attitude toward themselves with the "self-esteem" notion and characterizes the positive I-concept as a necessary personal formation of novice teacher, required for the formation of the students "I-concept".

Keywords: low self-esteem, attitude, installing, positive I-concept, negative I-concept, the components in the I-concept, I-real, I-ideal, I-confidence, emotional disposition of students and teacher.

Вивчаючи проблему особистості, ми неминуче стикаємося з необхідністю розглядати питання про вплив Я-концепції (самооцінки) на суб'єктивні відношення особистості до інших, до діяльності, до життя взагалі. Окрім цього, дуже важливо знати, яке уявлення про себе має доросла людина (вихователь, учитель), в процесі виховання й навчання підростаючого покоління. Звідси і випливає питання про значення Я-концепції в її роботі.

Відомо, що в школі відбувається не лише засвоєння певних знань, але й емоційне, соціальне й інтелектуальне становлення особистості дитини. Причому, школа в результаті спільної діяльності вчителя і учня формує не лише позитивні, але й негативні уявлення учня про себе. За те, яка Я-концепція сформується в учнів, у значній мірі несе відповідальність і школа (окрім батьків).

Я-концепція – це сукупність усіх уявлень людини про себе, поєднана з їхньою оцінкою. Описову складову Я-концепції називають образом, а складову, що пов'язана з відношенням до себе або до окремих власних якостей, називають самооцінкою або прийняттям себе. Я-концепція, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, але й те, що він про себе думає, як дивиться на власний діяльний початок і можливості в розвитку майбутньому [2; 7].

Виділення описової та оцінкової складових дозволяє розглядати Я-концепцію як сукупність установок, направлених на самого себе. У більшості визначень установки виділяють три її головні складові: а) когнітивну; б) емоційно-оцінкову і в) поведінкову реакцію. Стосовно до Я-концепції три елементи установки можна конкретизувати таким чином: а) образ Я – уявлення індивіда про самого себе; б) самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може бути різною за інтенсивністю, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати емоції різної сили, в залежності від того, прийнята ця оцінка чи ні; в) потенційна поведінкова реакція – ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою.

Розглянемо основні складові Я-концепції.

1. Когнітивна складова. Як зазначає Р. Бернс, уявлення індивіда про себе, як правило, здаються йому «переконливими», незалежно від того, ґрунтуються вони на об'єктивному знанні чи суб'єктивному міркуванні, чи є вони істинними, чи хибними. Взагалі, якщо людина описує уявлення про себе чи про інших, то вона вдається до абстрактних характеристик, які не пов'язані з конкретною подією чи ситуацією. Як елементи узагальненого образу індивіда вони (характеристики) визначають, з одного боку, стійкі тенденції у його поведінці, а з іншого – вибірковість нашого сприймання [2].

Як ми зазначали, Я-концепція – це не лише констатація, описування рис своєї особистості, але й вся сукупність її оцінних характеристик і пов'язаних з ними переживань. Більша частина подібних оцінок у оточуючому середовищі і є суб'єктивною інтерпретацією реакцій інших людей на ці якості, які розглядаються як фон.

2. Афективна складова. Афективна складова Я-концепції існує в силу емоційного оцінюваного забарвлення її когнітивної складової.

У зв'язку з завданнями, поставленими в дослідженні, нас цікавить у першу чергу саме оцінювальний зміст когнітивної складової Я-концепції, тобто суб'єктивне відношення особистості (відношення до самого себе). Більшість психологів ототожнюють поняття суб'єктивного відношення до себе з терміном «самооцінка». Ми вважаємо таке ототожнення правомірним. Самооцінка формується поступово під впливом відношення соціального оточення до успішності реалізації суб'єкта в провідній діяльності й спілкуванні. Як зауважує Т.М. Титаренко: «Особистість, що розвивається нормально, з одного боку відповідає очікуванням тих, хто входить у її психологічний простір, хто є для неї по справжньому значущим, а з іншого максимально відповідає структурі власної індивідуальності своїй природі, тому, ...що повинно бути розкритим, проявленим» [9, 280]. Ситуативні підтвердження соціального відношення у внутрішньому плані трансформуються у надситуативне відношення до себе. Тобто, самооцінка набуває відносної стійкості й проявляється в установках, які властиві індивіду.

На думку Т.І. Ронгінської [6], самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності й позитивного відношення до специфічного об'єкту, що зветься Я. Самооцінка, проявляється у свідомих міркуваннях особистості, в яких вона намагається обґрунтувати свою значимість. Але, як правило, вона приховано чи явно присутня у будь-якому самоописуванні. Будь-яка спроба охарактеризувати себе містить елемент оцінювання, яке визначається загальноприйнятими нормами, критеріями, цілями, уявленнями про рівні досягнень, моральними принципами, правилами поведінки.

Для розуміння суті самооцінки важливі три моменти. По-перше, важлива роль у її формуванні належить співставленню образу реального – Я з образом ідеального – Я, тобто з уявленням про те, якою би людина хотіла бути. Подібне співставлення досить часто зустрічається у різних психотерапевтичних методиках. При цьому висока ступінь співпадання реального – Я з ідеальним – Я вважається показником психічного здоров'я особистості. Отже той, хто досягає реально характеристик, які має для нього ідеальний образ Я, повинен мати високу самооцінку. Якщо

ж особистість відчуває розрив між цими характеристиками й реальністю своїх досягнень, її самооцінка, ймовірно, буде низькою.

Другий момент, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтерпретацією соціальних реакцій на даного індивіда. Іншими словами, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші.

І третій момент полягає в тому, що індивід оцінює успішність своїх дій і проявів через призму своєї ідентичності, тобто можна говорити про те, що люди докладають великих зусиль для того, щоб з найбільшим успіхом вписатися у структуру суспільства, Але слухним нам здається зауваження Г.О. Балла про те, що «поведінка особистості безпосередньо визначається особистісними нормами. І хоч вони формуються на основі привласнення (інтеріоризації) соціальних норм, але останні при ньому зазнають тих чи інших змін» [1, 14].

Отже, самооцінка, незалежно від того, чи лежать у її основі власні міркування про себе, чи інтерпретація міркувань інших людей, індивідуальні ідеали чи соціальні стандарти, завжди має суб'єктивний характер.

Позитивну Я-концепцію можна прирівняти до позитивного відношення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної цінності: синонімом негативної концепції у цьому випадку є негативне відношення до себе, неприйняття себе, відчуття своєї неповноцінності.

К. Роджерс вважає, що Я-концепція складається з уявлень про власні характеристики й здібності особистості, уявлень про можливості її взаємодії з іншими людьми і оточуючим світом, ціннісних уявлень, пов'язаних з об'єктами й діями, і уявлень про цілі та ідеї, які можуть мати позитивну й негативну направленість. Таким чином, це складна структурована картина, що втілюється у свідомість як самостійна фігура чи фон, що включає як власне Я, так і відношення, у які воно може вступати, а також позитивні і негативні цінності, пов'язані з сприйнятими якостями й відношеннями Я у минулому, сучасному та майбутньому [5].

3. Поведінкова складова Я-концепції.

Як зазначає І.Д. Бех, «довільну поведінку суб'єкта можна визначити за ступенем оволодіння її механізмами (регуляторними засобами), але необхідною передумовою для такого оволодіння є формування образу Я. Таким чином, розвиток довільної поведінки завжди є похідним результатом розвитку образу Я у цілому й обумовлений ним» [3, 4-5].

Будь-яка установка – це емоційно виражене переконання пов'язане з будь-яким об'єктом. Особливістю Я-концепції як комплексу установок є те, що об'єктом у цьому випадку є сам носій установки. Завдяки цій самонаправленості всі емоції і оцінки пов'язані з образом Я, є дуже сильними й стійкими.

Не надавати значення відношенню іншої людини до себе досить просто: для цього існують засоби психологічного захисту. Але якщо мова йде про відношення до себе, то прості вербальні маніпуляції можуть виявитися безсилими. Не даремно говорять, що від себе не втечеш.

Результати теоретичних і емпіричних досліджень свідчать про те, що вчителі, які мають негативну Я-концепцію, відчують труднощі соціального й емоційного порядку, які викликають тривожність, породжують стрес і, врешті-решт, не можуть не відбиватися на їхній педагогічній діяльності. Іншими словами, педагогічна діяльність учителів з низькою самооцінкою повинна бути менш ефективною, вони повинні користуватися меншою повагою з боку колег у школі, учнів і батьків учнів поза школою.

На жаль, серед багатьох робіт, присвячених проблемам ефективності навчання і педагогічної освіти, практично відсутні дослідження, котрі б розкривали значення Я-концепції учителя в його професійній діяльності і особливо в початковий її період – період адаптації молодого вчителя до педагогічної діяльності – до школи, учнів, колег, адміністрації, батьків учнів.

Проблема дослідження психологічних особливостей педагогічної діяльності складна й багатогранна. Неможливо зрозуміти причини ефективності роботи педагога, не беручи до уваги такі чинники, як мотиваційні аспекти поведінки всіх учасників учбового процесу; зумовленість поведінки вчителів і учнів установками й цінностями, прагненнями й потребами, притаманні їм за межами школи.

Поведінка вчителя у класі є продовженням його поведінки поза школою, оскільки відношення до навчання і до учнів принципово відображає його підхід взагалі до людей і до різних життєвих ситуацій.

Одне з важливих положень теорії особистості полягає у тому, що люди поводять себе у відповідності зі своїми переконаннями. З цього можна зробити висновок, що переконання учителя, які відносяться до його власних якостей і можливостей, є вирішальним чинником ефективності його діяльності. Вчитель з позитивною самооцінкою вважає себе таким, що може подолати різні життєві негаразди, причому подолає їх, невра чаючи присутності духу. Він не схильний вважати себе невдалим, відчуває, що потрібний людям, що вони його приймають, а його здібності, дії і судження є цінними в очах оточуючих.

Автори, вивчаючи Я-концепцію вчителів, виявили позитивні кореляції між позитивною Я-концепцією учнів 4–6 класів і позитивною Я-концепцією учителів, які їх учили.

Проведені дослідження підтвердили загальну тенденцію: суб'єктивне відношення до себе й до інших значно впливає на характер

міжособистісних відношень.

У вчителів з заниженою самооцінкою були виявлені установки, що несуть у собі негативний потенціал. Дослідження свідчать, що вчитель, який володіє емоційною стабільністю, своїми характерними рисами нерідко називає впевненість у собі й схильність уникати активних соціальних контактів; стиль їх роботи більш авторитарний. Нерідко вони ведуть себе надто жорстоко, намагаючись захиститися від учнів агресивністю. У інших випадках – вони, навпаки, надто пасивні, не керують діяльністю учнів, легко відхиляються від мети уроку, байдужі до процесу навчання і його результатів. Установки й уявлення, пов'язані з самим собою, породжують у вчителя екстремальні форми поведінки – від агресивних і ворожих до пасивних та запобіжливо улесливих, від видимої несприйнятливості думок та ідей учнів, до звички йти за ними на повідку, від прагнення будь що принизити школярів у помилках, до повної байдужості до їх знань. Учнів такий учитель сприймає крізь призму власних тривог, жажів і незадоволених потреб. Надмірна напруженість учителя проявляється у болісному самолюбстві й дрібних образах, у невпевненості в собі, в схильності до суперництва, в постійному побоюванні виявитися неспроможним.

Учитель з низькою самооцінкою не без труднощів вступає у вільне спілкування з іншими людьми. Він здатний принижувати значення особистості іншої людини, точнісінько так, як і власної.

Як відомо, кращий вид оборони – це напад. У відповідності з цим принципом звичайно, діє і той, для кого негативні реакції інших співпадають з власним негативним уявленням про себе. Така людина прагне підвищити власну самооцінку, доводячи, що інші гірші, ніж вона сама. Тому не дивно, що низька самооцінка в більшості випадків супроводжується установкою на негативне відношення до оточуючих.

Саме вчителі, що мають низьку самооцінку, нерідко проявляють неприязне ставлення до дітей. Якщо домінантним психологічним станом учителя у класі є почуття незахищеності, то в нього підвищується тривожність, він стає підозрілим у відношеннях не лише з учнями, але й з їхніми батьками, колегами.

Учителі, які не люблять свою роботу і зазнають почуття особистісної чи професійної неадекватності, мимоволі створюють у класі атмосферу, що відповідає цим відчуттям.

Результати досліджень свідчать про те, що наявність у вчителів позитивної Я-концепції благотворно впливає не лише на ефективність його діяльності та на його поведінку в класі, але й на успішність учнів, які, спілкуючись з людиною, впевненою у їхніх можливостях, починають проявляти свої здібності в певній мірі, придбають відчуття власної

цінності, що сприяє розвитку в них позитивної Я-концепції.

Для вчителів з позитивною Я-концепцією внутрішня психологічна сторона діяльності важливіша за зовнішню; спочатку вони намагаються зрозуміти точку зору іншої людини (учнів, колег, батьків учнів і т. ін.), а потім уже діяти на основі цього розуміння; люди та їх реакції для них більш значущі, ніж речі та формальні ситуації; вони довіряють людям, чекають від них приязні, а не ворожості; людина для них завжди є особистістю, що має власну гідність.

Схвальні якості вчителя надають всьому процесу навчання продуктивний імпульс.

Як свідчить емпіричний досвід, будь-яка людина, незалежно від професії – за умови позитивного самосприйняття почуває себе більш задоволеною, підвищується її впевненість у собі. Цінність процесу навчання у сприйманні учнів багато в чому зумовлена характером міжособистісних відношень з учителями. Тому позитивне відношення учителя до себе допомагає йому найкращим чином організувати учбові ситуації. Роль учителя передбачає поглиблення знань про себе й про інших, оскільки навчання – це передача іншим частки свого Я. Тому відношення до себе й до інших є важливим чинником, що визначає характер міжособистісних взаємодій у класі й, відповідно, стиль діяльності, що його обирає учитель.

Той, хто бере на себе обов'язок учити дітей, повинен почувати себе впевнено. Навряд чи можна зрозуміти інших, а тим більше допомогти їм, якщо не прагнеш при цьому зрозуміти й самого себе. Висока самооцінка і впевненість у собі дають можливість учителю побороти бажання самостверджуватися, демонструючи свою владу чи значимість власної персони, і зробити орієнтиром власної діяльності потреби інших.

Отже, зазначаємо ще раз, ефективність педагогічної діяльності значною мірою залежить від емоційної зрілості та ступеня впевненості вчителя у собі. Поведінка впевненого в собі вчителя характеризується ініціативністю, емпатією [8], не призводить до конфліктів, не характеризується холодністю і скупістю, які вкрай несприятливі для спілкування з учнями. Впевненість у собі допомагає учителю побороти страхи й тривожність, радіти успіхам і не опускати руки, зустрічаючись з труднощами, дозволяє йому залишатися емоційно рівним і досить гнучким, щоб щодня протягом декількох годин активно взаємодіяти з десятками учнів [4].

Необхідною умовою успішної діяльності є переконаність учителя у власній особистісній і професійній компетентності. Почуваючи себе в класі впевнено, не маючи необхідності вдаватися до психологічного захисту, вчитель легко приймає певну обмеженість власних можливостей

учнів. Він може бути доброзичливим і в той же час у потрібних випадках вдаватися до справедливої критики.

Володіючи емпатією, щирістю, відчуттям власної цінності й готовністю відноситися до учнів позитивно, вчителі можуть ефективно впливати на самосвідомість школярів і становлення їхньої особистості, іншими словами, можуть навчити їх вірити в себе, справлятися з труднощами і в повній мірі реалізувати свої можливості.

К. Роджерс вважає, що педагогічна діяльність буде ефективною в тому випадку, якщо вчитель буде керуватися такими принципами:

1. З початку і до кінця учбового процесу вчитель повинен демонструвати учням повну довіру до них.

2. Він повинен виходити з того, що у кожного учня є внутрішня мотивація до навчання.

3. Він повинен бути для учнів джерелом різноманітного досвіду, до якого завжди можна звернутися за допомогою.

4. Він повинен розвивати в собі здатність відчувати емоційний настрій групи й приймати його.

5. Він повинен бути активним учасником групової взаємодії.

6. Він повинен відкрито виражати свої почуття у групі.

7. Він повинен прагнути до досягнення емпатії, яка дозволяє розуміти почуття й переживання кожного учня.

8. Нарешті, він повинен добре знати самого себе [4].

Підводячи підсумки вище зазначеному, ми повинні підкреслити, що результати великої кількості досліджень свідчать про те, що вчителі, майстри своєї справи, ті, які ефективно працюють у порівнянні з учителями, що показують низьку ефективність у педагогічній діяльності, відзначаються високою самооцінкою, позитивним відношенням до себе, вони вільні від надмірної тривожності і самокритики. Вони володіють здатністю позитивно впливати на Я-концепцію і успішність учнів. Учителі, які внутрішньо себе приймають, також легко приймають і інших. У той час, як учителі, схильні до самозаперечення, частіше відштовхують інших. Тому самосприйняття учителя є одним з важливих чинників, що визначає характер впливу на Я-концепцію школярів, які знаходяться з ним у постійному контакті.

Першим кроком у розв'язанні цієї проблеми є покращення самосприйняття педагогів [10]. Створення в умовах тренінгової групи атмосфери, яка сприяє покращанню Я-концепції, одночасно сприяє виникненню готовності до прийняття інших, що особливо важливо для учителів, які лише починають педагогічну діяльність, тобто таких, які знаходяться на стадії професійної адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Балл Г.О. Засвоєння соціальних норм і творча активність особистості / Г.О. Балл // Психологія. Вип.29. — К.: Радянська школа, 1987. — С. 13-20.
- 2.Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Р.; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1986. — 420 с.
- 3.Бех І.Д. Психологічний аналіз довільної поведінки особистості /І.Д. Бех // Психологія. Вип. 41. — К.: Освіта, 1993. — С. 3-10.
- 4.Кузнецов М.А. Емоційно-вольові та особистісні особливості впевненої поведінки / М.А. Кузнецов, Я.А. Особливець // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. — № 46. — Ч. I. — Х.: ХНПУ, 2013. — С. 96-109.
- 5.Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия / Роджерс К.; пер. с англ. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. — 317 с.
- 6.Ронгинская Т.И. Изменение системы личностных характеристик в процессе адаптации студентов / Т.И. Ронгинская. Дисс. канд психол. наук. — Л.,1987. — 141 с.
7. Слободянюк К.І. Якісний аспект формування Я-концепції особистості / К.І. Слободянюк // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — №45. — Ч. I. — Х.: ХНПУ, 2013.— С. 218-226.
- 8.Солодухова О.Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації / О.Г. Солодухова. — Донецьк: ТОВ “Лебідь”, 1996. — 176 с.
- 9.Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход /Т.М. Титаренко. Дисс. докт. психол. наук. — К., 1994. — 497 с.
10. Хомуленко Т.Б. Семантичний простір рольових позицій вчителя / Т.Б. Хомуленко, З.М. Мірошник // Вісник Одес. нац. ун-ту. Психологія. — Т. 16. — О.: ОНУ, 2011. — С. 170-178.

Надійшла до редколегії 10.11.2016